

СƏНИН ТОРПАҒЫН, СƏНИН ТАРИХИН,
СƏНИН ХАЛГЫН

СƏИД НƏФИСИ

АЗƏРБАЈЧАН
ГƏРƏМАНЫ

8925
8958
Бабак
ХУРРƏМДИН

«ӨРНƏК» НƏШРИЈАТЫ

Елм—Бакы—1990

Тәрчүмә елени
Ә. Азери

Хүсуси редактору
Гүләшрә Будаги

Сәид Нәфиси.

Азәрбајҗан гәһрәманы Бабәк Хүррәмани.—Бакин;
Елм, 1990.—128 с.

ISBN 5-8666-0318-0

Мәшһүр Имам шәһиди Сәид Нәфисини бу китабта Азәрбајҗан халығның гәһрәман оғлу Бабәкни мугәддәс һәфтәләт әмәли азадлығы уғрунда мүбаризәләрдә долу олан һәјәт вә фәалијәтинә һәср едилмишдир.

Бунә сира һөгсәндәлә вә мүсолман тарихчиләриниң Бабәкни үнванына сәһәдәтләри әһ әһәви «артыг-әсдик»ләә баһмајарағ, гәһнәди һәзрәтлә һәтәфәдә олунмасы мәсләһәт көрүләп бу китаб Бабәк һәрәкәти тарихиниң әјрәһәләһиндә бәјүк рол ойнаја биләр.

II 4703020100—25 Биркә һәһир
655(2)—90

© «Елм» нәшријаты, 1990.
© «Фирәк» нәшријаты, 1990.

Бөжүк шәхсijјәтләрин ата-аналарынын ким олдуғуну вә дудманларынын мәншәјини билмәјә бир о гәдәр дә ейтијач јохдур. Бизим вәзифәмиз халгы јалныз онларын өз фәалијјәтләрилә таныш етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Мәһз буна көрә дә хүррәмдин Бабәкин әсл-нәсәби һаггында дүзкүн мә'луматын кәлиб бизә чатмамасы онун шәхсijјәтинин әзәмәтинә һеч дә хәләл јетирмир.

Тәбәрнин дедијинә көрә Бабәк, Нуширван дөврүндә зүһүр етмиш мээдәки ичмасындан иди.

Ибн-ән-Нәдим «Китаб-әл-Фәһрист» адлы әсәриндә јазыр: «Бабәк һаггында мә'лумат топламыш олан Вагид ибн-Әмр Тәмими јазыр ки, онун (Бабәкин) атасы мөданили, јагсатан бир шәхс иди. О, Азәрбајчана келиб, Мимәд һаһијәсинин Билалабад кәндиндә јашамаға башлады. Тулуға јағ долдурарағ дагына атар вә Мимәд һаһијәсинин кәндләриндә кәзәрди. Бу вахтларда о, тајков бир гадына вурулду.

Бу гадын Бабәкин анасы иди. О, бу гадыла бир мүддәт кәбинсиз јашады. Бир күн о, бу гадыла кәндиң әтрафына чыхмышды. Онлар тәкчә отуруб шәраб ичирдиләр. Кәнд гадыларынын бир дәстәси су кәтирмәк үчүн «нәбәти» аһәнкиндә маһны охујаохуја кәнддән чыхыб булаг башына чатдылар вә онлары бир јердә көрәрәк, үзәрларинә атылдылар. Абдуллаһ (Бабәкин атасы) гачды, анасынын исә саңларындан тутуб, дарта-дарта кәндә кәтириб русвај етдиләр.

Вагид дејир ки, һәмин јагсатан киши о гадынын атасынын јанына кетди. Атасы гызы она әрә верди. Ондан Бабәк дүнјаја кәлди. Сабалан дагына етдији сәфәрләрин бириндә бир нәфәр она (Бабәкин атасына) архадан һүчум едәрәк јаралады. О да ону јаралады, лакин өзү дә өлдү. Ону јаралајан адам да бир нечә мүддәтдән сонра өлдү.

(Бабәкин атасы) өлөндән сонра анасы, Бабәк он јашына чатана гәдәр, халгын ушағларына сүд верәрәк музд аларды. Белә рәвајәт едирләр ки, бир күн Бабәкин анасы кәнддән чыхыб оғлунун далынча кетди. Бабәк о заман чамаатын мал-ғарасыны отарырды. Анасы ону бир агачын алтында, чылпағ һалда јатмыш көрдү. Онун синә вә баш түкләринин дибиндән ган ахырды. Бабәк јухудан ајылыб, ајаға галхдыгда исә гандан бир әсәр дә көрмәди. О, баша дүшдү ки, оғлу бу јахынларда бөјүјүб јүксәләчәкдир.

Вагид өз маълуматына давам едэрək жазыр ки, Бабək даг башында жерлешән бир кəнддә Шабл ибн-Мəнги Эзди адлы бир шəхсə гуллуг едэрək, һејванларына бахдығы заман онун нөкəрлєриндєн тəнбур чалмагы өјрəдди. Сонра орадан Азэрбајчан наһижєлєриндєн бири олан Тəбризə кетди вə ики ил Мəһəммəd ибн-Рəввəd Эздинин јанында галды. Сонра анасынын јанына гајыдараг онун јанында јашады. Бу заман (Бабək) 18 јашында иди. Јенə Вагид ибн-Эмр дејир: Бəз дағларында вə она јакын дағлыг жерлєрдə ики нөфєр варлы вə гулдур кафир јашајырды. Онлар Бəз дағларында јашајан хуррəмилєр дəстəсинə рəһбэрлик етмək үстүндə бири-бирилə тез-тез вурушурдулар; бирисинин ады Шəһрək оғлу Чавидан, о бириси исə јалныз Эбу Имран күнјəsi илə мəшһур иди. Бу ики шəхс јайда бир-бирилə дөјүшєр, ғыш чатанда исə гар јағыб, јоллар кəсилдијинə кєрə давадан эл чəkəрдилєр. Бабəкин устады олан Чавидан ики миң гојунла өз шəһəриндєн чыхыб Гəзвин һудудунда олан Зəнчан шəһəринə тэрəф јола дүшдү. О шəһəрə кəлиб, гојунлары сатды. Бəз дағына гајыдаркən јолда Мимəd наһижəсиндə гар вə гаранлыға дүшдүјүндєн Билалабад кəндинə кетди. О кəндин бөјүјү ону евинə гонаг чағыры. лакин она гаршы һөрмэтсизлик кəстəрдији үчүн Чавидан Бабəкин анасынын евинə кетди. Бабəкич анасч ағыр вəзијјəтдə јашамасына вə јохсул олдуғуна бахмајараг, ону гəбул етди. Бабəкин анасы ајаға дурду ки, од јандырсын, чүнки бундан башга һеч бир шејə күчү чатмырды. Бабək исə гонағын нөкəрлєринə вə һејванларына гуллуг етмəјə башлады; су кəтирди. Чавидан Бабəки јемəли-ичмəли шејлєр вə јем алмаға кəндəрди. Бабək гајытдыгдан сонра Чавидан онунла сөһбət етмəјə башлады вə (сөһбət əснасында) һисс етди ки, Бабək пис күн кечирмəсинə бахмајараг, чох фəрасətли кəнчдир. О, кəрдү ки, Бабək дили тутула-тутула данышмағына бахмајараг, Иран дилини јакшы билир вə зирək, гəначағлы бир адамдыр. О, Бабəкин анасына деди: «Мən Бəз дағында јашајырам, орада чохлу мал-дөавлəтим вардыр. Мən истəјирəm ки, сən бу оғланы мənə верəсən. Ону апарыб өз мал, мүлкүмə кəзəтчи гојарам вə зəһмət һаггы һесабына һәр ај сənə элли дирһəm кəндəрэрəm».

Бабəкин анасы деди: «Сən јакшы адама бəнзəјирсən. сəнин үзүндєн аличəнаблыг јағыр. Мən сəнин сөзлєринə инанырам». Чавидан јола дүшəндə анасы Бабəки дə она гошду.

Сонра Эбу Имран јашадығы дагдан Чавидана һүчум едэрək, онунла дава етди вə мəғлуб олду. Чавидан Эбу Имраны өлдүрэрək, өз дағына гајытды. Лакин дөјүшдə низə илə јараландығындан, үч күн евиндə галдыгдан сонра өлдү.

Чавиданын арвады Бабəkə вурулмушду; онлар бир-бирилə көрүшүрдүлєр. Чавидан өлəндєн сонра гадын Бабəkə деди: «Сən бөјүк вə икид бир инсансан. Бу киши инди өлдү, мən əримин өлүмү барədə сəс-күј салмајачағам вə онун адамларыны чағырмајача-

гам. Сән хазыр ол, сабаһ онлары бураја топлајыс дејечәјәм ки, Чавидан дүнән кечә деди: «Мән бу кечә өлөчәјәм, мәним руһум бәдәнимдән чыхыб, Бабәкин руһуна говушачаг». Јенә мән онлара дејечәјәм ки, чох чәкмәз ки, Бабәк сизи индијәдәк кимсәни наил ола билмәдији вә ола билмәјечәји дәрәчәјә чатдырачаг. Бабәк исә јер үзүнүн саһибн олачаг, она табе олмајанлары јыхачаг, Мәздәкин динини јенидән дирилдәчәкдир. Бабәкин әли илә ән алчағыныз әзизләниб, ачизиниз јүксәләчәкдир».

Бу сөзләр Бабәки тамаһа салды. бу сөзләри бир хејир хәбәр кими гәбул едәрәк ишә хазырлашды. Сәһәр ачылдыгда Чавиданын гошуну топлашыб сорушду: нә үчүн (Чавидан) бизи јанына чағырыб вәсијјәт етмәди».

Гадын деди: «Чавиданы бу ишдән сахлајан јекәнә сәбәб о иди ки, сиз кәндләрдә, өз евләриниздә дағыныг бир һалда идиниз. Чавидан горхду ки, сизин далынызча адам кәндәриб чағырарса, әрәбләр бу ишдән хәбәрдар олар вә сизә зәрәр јетирәрләр. Буна кәрәдә Чавидан сизә сөјләјечәји сөзләри мәнә демишдир. О, үмид едирди ки, сиз онун дедикләрини гәбул едәрәк һәјата кечирәчәксиниз».

Онлар дедиләр: «Сөјлә кәрәк, Чавидан сәнә нә вәсијјәт етмишдир. О, сағ икән биз онун һеч бир әмриндән бојун гачырмадыг, онун өлүмүндән сонра да она садиг галачағыг». Гадын деди: «Чавидан мәнә деди ки, бу кечә мән өлөчәјәм, чаным бәдәнимдән чыхыб бу чаванын бәдәнинә дахил олачаг. Мәним ирадәм будур ки, ону өз адамларыма башчы тәјин едим. Мән өлөндән сонра бу сөзләри онлара дәнә-дәнә тәкрар ет. Нәр кәс етираз едиб мәним вәсијјәтимә әмәл етмәсә о динсизди».

Чавиданын адамлары белә чаваб вердиләр: «Биз онун бу чаван һаггында дедикләрини гәбул едирик. Сонра о гадын бир өкүз кәтиртди, әмр еләди өкүзүн башыны кәсдиләр, дәрисини сојдулар вә јерә сәрдиләр. Шәрабла долу бир тәшти онун үстүнә гојдулар, сонра чәрәји дограјыб өкүз дәрисинин дөврәсинә дүздүләр. Сонра чамааты бир-бир чағырыб деди: «Дәрини ајаг алтында тапдалајын, бу чәрәкдән бир тикә кәтүрүб, шәраба батырыб јејин вә дејин: еј Бабәкин руһу, сәнә инанырам, нечә ки, Чавиданын руһуна инанырдым. Сонра Бабәкин әлиндән тутуб өлүн».

Чамаат да о дејән кими етди. Елә ки, јемәк хазыр олду, онлары јејиб-ичмәјә дә'вәт етди.

Сонра гадын өз јатагында отуруб, Бабәки өз јанында отуртду, архасыны чамата чевирди. Нәрә үч гәдәһ бадә ичәндән сонра гадын бир дәстә рејһан кәтүрүб Бабәкә сары атды. Бабәк рејһан дәстәсини тутду. Онларын евләнмә мәрәсимини белә иди. Чамаат ајага галхыб онлара әл верди. Онлар Бабәкин о гадынла евләнәсинә чох севиндиләр.

Мәһәммәд Үвфи «Чаваме-әл-һекајәт вә ләваме-әр-рәвајәт» адлы

әсәриндә (биринчи һиссәсинин 5-чи фәслиндә) јухарыдакы мәлүматы азачыг дәјишиякликлә белә гејд едир:

«Мөтәсим дәврүндә баш верән әш бөјүк һадисәләрдән бири Бабәк һәрәкәты иди. О зындыг иди, әзиз вә бөјүк аллаһы данырды, һалал-һарама инанмазды. Әмр вә нәһји танымаг истәмәзди. Дејирләр ки, онун атасынын ким олдуғу мәлүм дејилди; анасы исә Азәрбајҗан кәндләринин бириндә јашајан тајкөз бир гадын иди. Белә дејирләр ки, Ираг әтрафында олан бир нәфәр нәбәтли бу гадынла кәбинсиз јашамыш вә ондан Бабәк олмушдур. Анасы Бабәки диләнчилик илә бөјүтмүшдү.

О, һәдди-булуға чатдыгда кәнд әһалисиндән бириси ону муздурулуға кәтүрдү. Бабәк о шәхсин јүк һејванларыны отарарды. Дејирләр ки, күнләрин бириндә анасы она јемәк апармышды. Ону бир ағачын алтында јатмыш көрдү. Бодәнинин түкләри биз-биз олмуш вә һәр түкүн дибиндән ган ахырды.

О дағлыг јердә хүррәмиләрдән вә зәндигәләрдән нбарәт бир тајфа јашајырды. Онларын ики башчылары вар иди. Бу башчылар бир-бирилә дүшмәнчилик едирдиләр. Булардан бирисинин ады Чавидан, дикәринин исә Имран иди.

Күнләрин бириндә Чавидан Бабәкин јашадығы кәндә кәлди вә Бабәки көрдү; онун икидлији, чәсарәти, хасијјәти Чавиданын диггәтини өзүнә чәлб етди. Ону анасындан истәди вә өзү илә кәтүрүб апарды.

Бабәк Чавиданын гадыны илә ешгбазлыға башлады. Гадын Бабәкә вурулду. Гадын өз әринин бүтүн сиррләрини ачыб она деди, вар-јохуну, хәзинәләрини она кәстәрди. Беләликлә, Бабәкин иши тутду. Бир мүддәтдән сонра Чавиданла о чамаат арасында мұһарибә олду вә Чавидан о мұһарибәдә өлдү. Чавиданын арвады чамаата деди: «Чавидан Бабәки өзүнә чанишин етмишди. О, өләркән вәсијјәт етмишдир ки, бу јерләрин әһалиси она табә олсулар. Чавиданын руһу Бабәкә көрмишдир. Бабәкин рәббәријилә бүтүн дүшмәнләрә гәләбә чалачагыныза сөз верин».

Чамаат Бабәкә табә олмаға разылыг верди. Бабәк сајы-һесабы олмајан достларыны топлајыб, онларын һамысыны сийләһландырды вә деди: һазырлашыш, кечәнин үчдән бири кечдикдә бајира төкүлүб, нәрә чәкин вә бизим диндә олмајанлары, истәр гадын, киши вә истәрсә ушаг, һамысыны ғылынчдан кечирин.

Онларын һамысы гәрарлашыб, евләринә гајытдылар. Кечә галхышыб кәнддә јашајан бүтүн мүсәлманлары өлдүрдүләр. Кимсә билмәди ки, онлара бу әмри ким вермишдир. Чамаат горхуја дүшдү. (Бабәк) јубанмадан онлары узаг јерләрә көндәрди. Онлар да тапдыгларыны өлдүрдүләр. Бу адамлар дөјүш вә мұһарибәнин нә олдуғуну билмәјән кәндлиләр иди, амма бу ики мұһарибәдә һәрбә артыг алышдылар, чүр'әтләндиләр. Оғру, динсиз, әхлағча позгун адамлар онун башына јығылдылар. Беләликлә, Бабәкин

башына ијirmi миң атлы топланды. Бунлар һарада пијада вә мүсәлман көрүрдүләр, бурун-гулагыны, әл-голуну кәсир вә сонра одда јандырырдылар. О, елә бир чинајәтләрә јол верди ки, нә ондан габаг вә нә ондан сонра кәләнләрин һеч бири буна бәнзәр иш көрмәмишди. О, нечә дәфә султанын гошунуну мәғлүб етди. Онуң фитнәси ијirmi ил давам етди.

«Мүчмәләттоварих вә-л-һисәс»ни мүәллифи Бабәк һаггында белә јазыр: «Хүррәмдин Бабәк Азәрбајчандан баш галдырды вә һәрәкаты сон дәрәчәдә бөјүдү. Онуң әсл-нәсәби Губад дөврүндән, даһа догрусун, мө'бидләрин мө'чиди! Мәздәк ибн-Бамдадандан башлајыр Јухарыда гејл етдијимиз кими, Нуширәван онлары мәғлүб етди, сонра Мәздәкин Хүррәмә адлы бир арвады вар иди ки, Фәдәнин гызы иди. О, Реј кәндиңә келәрәк, халгы Мәздәкин дининә чағырды.

Бундан сонра онлара хүррәмдин дедиләр. Онлар Мәздәкин тәригәтини тәрк етдиләр. Бу арада Бабәк онларын башчысы олду. Бир чохуну өлдүрдүләр. һарун-әр-Рәшидин заманында гүввәтләндиләр. Бабәкин һәрәкаты узун мүддәт давам етди...»

Әбу һәнифә Динәвари өзүнүн «Әхбар-әт-тивал» адлы әсәриндә јазыр: «Бир чохлаы Бабәкин әсл-нәсәби вә мәсләки һаггында мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүр. Мәнә мә'лум олан будур ки, о, Әбу-Мүслүмун гызы Фатимәнин оғлу Мүтәһәррин өвладындан биридик вә хүррәмјадән олан Фатимижә гәбиләси дә она мәнсубдур».

Сәм'ани «Китаб-әл-әнсаб» адлы әсәриндә «Бабәки» сөзү һаггында белә јазыр: «Ики» «б» арасындакы «әлиф» вә сонундакы «ки», — бабакиләр демәкдик. Онлар Мәрдәсин оғлу Бабәкин адамларындан бир дәстә иди. Бабәк Мә'мун дөврүндә Азәрбајчан шәһәрләриндә гијам етди. Мө'тәсим заманы онларын һәрәкаты кенишләнди. Онлар дәфәләрлә мүсәлманларын гошунуну мәғлүб етдиләр, нәһајәт, аллаһ онларын бәласыны арадан галдырды. Мө'тәсимин гошун башчысы олан Әфшин она галиб келәрәк, Самирәјә апарды. Мө'тәсимин әмри илә ону дири-дири дара чәкдиләр... Самирәнин алимләри ону нифрин етдиләр. Бу күнә гәдәр дә бабакиләрдән бир дәстә Бәззеји адлы дағлыг бир јердә јашамагдадыр ки, бунлар да Азәрбајчан әмирләринин әлалтылары һесап олуноурлар. Бунлар һаман хүррәмиләрдик. Илдә бир дәфә кишили-гадынлы бир јерә топлашыр вә ишыгы сөндүрүрләр. һәр киши әлиңә кечдији гадынны тутуб о кечәни онунла кечирик. Бу гәдәр бәддин олдуғлары һалда исламдан габаг јашамыш һөкмдарлардаы Шәрвин адлы бирисини өзләри үчүн пејғәмбәр сапыр вә елә күман едикрләр ки, бу шахә Мәһәммәддән, аллаһ ондан разы галсын вә она рәһмәт етсин, һабелә индијә кими кәлән башга пејғәмбәрләрин һамысындаы даһа јүксәк имини. Ыгынчағларында ону јада салыб, ағлар вә нәг-

¹ Зөрдүшләрин руһани рәиси.

мә охујарлар. һәмәдан дағларында олан Шәрвин адлы шәһәр она мәнсубдур».

«Хүррәми» илә әлагәдәр оларағ башға бир јердә дејир: «хүррәмдиниләр» дә дејилр. Онларын дини, истәкләри вә арзуларындан ибарәтдир. Бу әли онун үчүн вермишләр ки, онлар һарам нә олдуғуну билмәз, шәрабы, намәһрәм гадынла јашамағы вә һәр бир дәзәт вә мафәәт әһәмәтләри шеји һалад билирләр вә бу ишдә Губад дөврүндә зүһур етмиш мәчус мәздәкиләри кимидирләр. (Мәздәкиләр) бүтүн гадынлары, еләдә дә башға һарам шејләри өзләри үчүн һалал билирдиләр. Буна көрә дә Губадын оғлу Онуширәван онлары гырды. Бу мә'нада онлара Мәздәкијә дејилдији кими, бунлара да «Хүррәмдинијә» демишләр.

Ибн-әл-Әсир, Сәм'анинин китабынын хуләсәси һесаб олуна «Әлдүбаб фи тәһзиб-әнсаб» адлы әсәриндә Бабәкин атасы Мәрдәсин адыны атмышдыр. Немә олурса-олсун, Сәм'анинин бу изаһы көстәрир ки, 506-чы 1112/1113) илә 562-чи (1166/1167) илә гәдәр, јә'ни онун јашадығы дөврдә, даһа доғрусу, һичри 6-чы әсрин орталарына гәдәр, хүррәмдинләр Азәрбајҗанда, һәмин Бәзз дағлығында јашамагда идиләр. Ајындыр ки, Ибн-әл-Әсирин буна бәнзәр јаздығы сөзләрдән мәгсәди, башға әрәб јазычылары кими, бу халға бөһтан атмағ иди.

Әрәб вә фарс китабларында Бабәкин адынын «Бабәк хүррәми», ја «Хүррәмдин Бабәк» шәклиндә јазылмасынын сәбәби ондан ибарәтдир ки, Бабәк, «Хүррәмдин» вә ја «Хүррәмиләр», јахуд да «Хүррәмдинләр» мәһәбини јајмаға чалышмыш ән бөјүк сималардан биридир. Бу динин тарихи һаггында кафи дәрәчәдә мә'лумат бизә кәлиб чатмамышдыр. Китабларда онларын мәсләки һаггында јазыланлар да гәрәз вә бөһтан характери дашыјыр.

Јалһыз бир шеј ајындыр ки, «хүррәми» дини «мәздәки» бу дағларындан бири имиш. Бу мә'нада хүррәмиләр јени мәздәкиләр вә ја исламдан сонрақы мәздәкиләр кими танынмалыдырлар. Китабларда мәздәкиләр һаггында јазылмыш бөһтанлар бунларын һаггында да дејилмишдир.

Бабәк һәрәкаты

Ибн-әл-Ибри «Мүхтәсәр-әд-дүвәл» адлы әсәриндә јазыр: «Бабәкин адамлары, пијада дәстәләриндән башға, ијирми мин нәфәр иди. Бу адамлар мүсәлман олан һәр бир киши, гадын, чаван вә ушағлары һарада көрүрдүләрсә, парча-парча доғрајыб өлдүрүрдүләр. Онларын әлилә өлдүрүләнләрин сајы әлли беш мин беш жүзә чатыр».

Үвфи «Чәваме-әл-Һекајәт» китабында дејир: «Мүгәддәси өз «Тарих» китабында көстәрмишдир ки, онун (Бабәкин) әлилә өлдү-

рүүлэнлэрин сајыны һесаһ етмишлэр. О, мин кэррә мин (бир мил-
лон) мүсәлман өлдүрмүшдүр».

Әбу Мәнсур Бағдади «Әл-фәрг бејн-әл-фирег» адлы китабында
жазыр: «Бабәкин азәрбајчанлы вә дејләмиләрдән ибарәт олан адам-
ларынын сајы үч жүз мин нәфәр чатырды».

Һизам-әл-Мүлк Туси «Сиясәтнамә» адлы китабында жазыр:
«Онун чәлладарындан бири тутулушду. Ондан сорушдулар: сән
нечә нәфәр өлдүрмүшсән?»

Деди: онун чох чәллады вар иди, мәним өлдүрдүјүм мүсәл-
манларын сајы, башга чәлладарын өлдүрдүкләрини вә мүһари-
бәдә өләнләри һесаба алмамаг шәртилә, отуз алты мин нәфәрдир».

Һәмдуллаһ Мустовфи «Тарихи-һозидә»дә вә Гази Әһмәд Ғәф-
фари «Никаристанда» јазмышлар: «Һәмин чәллад кәстәрди ки,
биз он нәфәр идик. Тәкчә мән ијирми мин нәфәр өлдүрмүшәм».

«Рөвзәт-сәфа» китабынын мүәллифи дә бу рөвајәти тәкһар едә-
рәк жазыр: «Бә'зи рөвајәтә кәрә, вәбали дејәнин бојнуна, Бабәк
тәрәфиндән мүһарибә мејданларында вә башга јерләрдә өлдүрү-
лән адамларын сајы мин минә (бир милјона) чатды».

«Никаристан» вә «Мүчмәли-фәсиһи»нин мүәллифләри бу чәл-
ладын адыны Новзәр,—дејә гејд етмишләр.

«Зинәт-әл-мәчалис»ин мүәллифи чәлладарын сајыны он вә он-
лардан бирисини әлилә өлдүрүләнлэрин сајыны исә ијирми мин
гејд етмишдир. Фүзуни Астарбади «Китаби-Бүһејрә» адлы әсәрин-
дә чәлладарын сајыны ијирми кәстәрәрәк жазыр: «О, (онлардан
бири) деди: «Биз ијирми чәллад идик, лакин мәнә онлардан даһа
аз иш тапшырырды. Мәним әлимлә өлдүрүләнлэрин сајы кәрәк ки
ијирми мин нәфәрдән артыг олсун; башгаларындан хәбәрим јох-
дур».

Е'тимад-әс-Сәлтәнә «Мүнитәзәми-Насири» адлы әсәрдә дејир:
«Ијирми ил әрзиндә Бабәкин адамларынын әлилә өлдүрүләнлэрин
сајы ики жүз әлли мин беш жүз нәфәр иди». Ибн Хәлдун жазыр:
«Бабәкин ијирми илдә өлдүрдүјү адамларын сајы жүз әлли беш
мин иди. Бабәкин мәғлуб едилмәси нәтичәсиндә тәкчә једди мин
алты жүз гадын вә ушаг онун пәнчәсиндән хилас олду». Мәс'уди
«Әттәнбиһ вә-л-ишраф» адлы китабында жазыр: «Бабәкин ијирми
ил әрзиндә Мә'мун вә Мә'тәсимин гошунларындан әсирләр, гошун
башчылары вә башга тәбәгәләрини нүмајәндәләриндән өлдүртдүјү
адамларын сајы, ән азы, беш жүз мин нәфәрдир. Бундан даһа чох
өлдүрүлдүјүнү гејд едәнләр дә олмушдур ки, һәр һалда буну һе-
сабламаг мүмкүн дејилдир».

Тәбәри вә Ибн-әл-Әсир Бабәкин өз гијамы мүдәтиндә өлдүрүл-
дүјү адамларын миғдарыны ики жүз әлли беш мин беш жүз кәс-
тәрмишләр. Фәсиһин Хәвафи 139-чу илин һадисәләрилә әлагәдар
олараг, Әбу Мүслүм Хорасани һаггында жазыр: «Ислам дөврүндә

дөрд адам олмушдур ки, буларын һәр биринин әлиһә мин-мин (бир милләт) вә даһа да чох инсан өлдүрүлмүшдур. Бу дөрд адамдан биринчиси Әбу Мүслүм, икинчиси һәччәһә ибн-Јусиф, үчүнчүсү Бабәки-хүррәми, дөрдүнчүсү исә Бүргәи (бурада мә'руф сәһиб-әл зәнч нәзәрдә тутулур) иди».

Хүррәмиләр һәрәһәтинин башланғычы

Хүррәмиләр дининин зүһура кәһмәсинин тарихи мә'лум дејилдир. Бу дини Бабәк тәрәфиндән јајылдыгы вә ја Бабәкдән габагда олуп, Бабәкин она гошулмасы барәдә мүхтәлиф фикирләр сөјләјирләр. Лакин тәгрибән доғру нәзәрә кәлән будур ки, Бабәкдән габаг да бу дин олмушдур вә Бабәк јалһыз ону халг арасында јамаға чалһынмыш вә ону сон илкишаф дәрәһәсинә јүксәлтмишдир.

Тарихдә иһк дәфә олараг хүррәмиләрдән һичри 162-чи (778/779) илдә бәһс олунмушдур. Низам-әл-Мүлк «Сиясәтнамә»дә кәстәрир ки, «Хәлифә Мейди заманында «Гызыл бајраглылар» дејилән Горган батиниләри хүррәмиләрдә бирләшдиләр вә дедиләр: Әбу Мүслүм диридр... Кәһһиниз мәмлөкәти тутаг. Олар Әбу Мүслүмүн оғлу Әбу-Әззи өзләринә рәһбәр сәдиләр вә Рејә гәдәр кәдиләр, һаһалы һарама гәддиләр, һәмәрһом гадынлары мәһрәм етдиләр. Мейди һәр јана, Тәһристан валиси Әмр ибн-Әләја мәктүб јазды ки, «Әл-әлә вериб бирләшин, онларын дөјүшүнә кәһһиниз, онлар кетдиләр вә о чамаагы дағытдылар». Икинчи дәфә һарун-әр-Рәшид Хорасанда оһанда (јә'һи 192—193-чү (807—808—809) илләрдә) хүррәмиләр јенә Исфәһан, Тәрмәдеји, Капулә, Фајек вә башга кәндләрдә үсјән етдиләр. Реј, һәмәдан, Дәстә вә Кирәдәндә чохлу адам кәһһиб онлара гәһһиду. Онларын сајы јүз миндән артыг иди. һарун Хорасандан Абдуллаһ ибн-Мүбарәки ијирми мин атлы илә онларын муһарибәсинә кәһһидди. Онлар горхдулар вә һәр дәстә өз јеринә гајытды. Абдуллаһ Мүбарәк ашағыдакы мәзмунда бир мәктүб јазды: «Будулафенз бизәм иһһиниз кәһһмәз. О да, бүсбүтүн доғрудур,—дејә чәваб верди. Онлар бирләшдиләр. Хүррәмиләрдә батиниләрин сајы чохалды, јенидән чалыб-чапмаға башладылар. Будулаф Иһли вә Абдуллаһ Мүбарәк гәһһләтән һүчүм етдиләр, онлардан бир чохуну өлдүрдүләр вә ушағларыны Багдада апарып сәтдиләр».

Бу һадисәдән 9 ил сонра, Мә'һун заманында, Бабәк Азәрбајчандан баш гәһһидды. «Мүһмәли фәһһид»дә 162-чи (778—779) илин һадисәләриндән бәһс едиләркән јухарыдакы әһваләт барәсиндә белә дејилир: «Иһк дәфә хүррәмиләр Исфәһанда гијам етдиләр, батиниләр дә онларла бирләшдиләр вә бу тарихдән 300-чү (912—913) илә гәдәр чох адам өлдүрдүләр».

Брадан ајдын олур ки, 300-чү (912—913) илэ гэдэр дэ бэ'зи һадисэлэр баш вермишдир.

Низам-эл-Мүлк дэ «Сиясәтнамә»дә 162-чи (778—779) илин һадисәсини гејд етдикдән сонра јазыр: «Бу һадисәдән 9 ил кечән-дән сонра Бабәк Азәрбајчанда гијам етди. Бу адамлар истәдиләр она гошулсунлар, анчаг ешитдиләр ки, гошун онларын јолуну кәсмишдир (одур ки), горхуб гачдылар. Хүррәмдинләр ичри 212-чи (827—828) илдә, Мә'мун дөврүндә, гијам етдикдә Исфәһан наһијәсинин батиниләриндән бир дәстә онлара гошулду. Мә'мун Мәһәммәд ибн-Һәмид-әт-Таһини хүррәмдинләрлә мұһарибә етмәк үчүн Бабәкин мејданына кәндәрди вә бу јурду ки, Зәриг ибн-Әли Сәдәгә илә мұһарибәјә кириһсин. чүнки о, Мә'муна гаршы үсјан едәрәк, Иран дағларында кәзишир, гарәт вә карван сојмагла мәшгул олурду. Мәһәммәд ибн-Һәмид тәләсик јола дүшдү; о, Мә'мунун хәзинәсиндән һеч бир шәј алмајыб, гошунун хәрчини өз хәзинәсиндән верди. Зәриг илә мұһарибә етди. Зәриги әсир етди, гошунуну исә гырды. Бунун мұғабилиндә Мә'мун Гәзвин, Мараға вә Азәрбајчанын мұһүм һиссәсини она верди. Сонра о, Бабәклә мұһарибә етмәк үчүн јола дүшдү. Оунла Бабәк арасында алты дөфә бөјүк вурушма олду, нәтичәдә Мәһәммәд ибн-Һәмид өлдүрүлдү. Бабәкин иши јүксәлди. Хүррәмдинләр дә Исфәһана гајытдылар. Мә'мун Мәһәммәдин өлмәсиндән чох гәмкин олду. О, дәрһал Хорасан валиси Абдуллаһ Таһиря Бабәкин дөјүшүнә тәјин едәрәк, бүтүн дағлыг вилајәтини, Азәрбајчаны вә фәтһ олуан јерләрнә она верди. Абдуллаһ А Тајчана кетди. Бабәк Абдуллаһын гаршысында мугавимәт кәстәрә билмәли вә мөһкәм бир галаја гачды. Оун гошуну вә бүтүн хүррәмиләр дағды. 218-чи (833) ил чатдыгда, јединдән хүррәмиләр Исфәһанда Фарсла, Азәрбајчанда вә бүтүн дағлыг јерләрдә гијам етдиләр. О заман Мә'мун Рума кетмишди. һамы јыгылыб, үсјан үчүн бир кечәни вәдәләшдиләр. Бүтүн шәһәр вә вилајәтләрдә һазырлыг көрмүшдүләр. Кечә икән галхыб шәһәри гарәт етдиләр, Фарсла исә чохлу мүсәлман гырдылар, арвад-ушағлары да әсир апардылар. Исфәһанда Әли Мәздәк адлы бир шәхс онлара башчылыг едирди. О, шәһәр һанысындан ијирми мин нәфәрлик гошун көтүрүб, гардашы илә бирликдә даға сары јүрүш етди. Будуләф орада јох иди. Оун гардашы Мә'мун исә дағда иди. О, беш јүз атлы илә мугавимәт кәстәрә билмәдијиндән, гачыб Бағдада кетди. Әли Мәздәк дағы алды вә гарәт етди. һарада мүсәлман көрдү, өлдүрдү. Әчәлиләрин арвад-ушағларыны да әсир етди вә Бабәклә бирләшмәк үчүн Азәрбајчана гајытды.

Хүррәмиләр әтраф вилајәтләрдән Бабәкин башына топландылар. Әввәлләр он мин нәфәр идиләр, ијирми беш мин олдулар. Дағлар ичиндә Шәһристан адлы кичик бир шәһәр вар, ора топлашдылар. Бабәк дә онлара говушду».

Бурадан ајдын олур ки, хүррәмиләр 162-чи (778—779) илдәки

дағаларындан 9 ил сонра, јә'ни 171-чи (787—788) илдә јенә дә гијам етмишләр. Бундан сонра бир нечә дәфә 200-чи (815—816) вә 212-чи (827—828) вә 218-чи (833) илләрдә дә бир сыра гијамлар етмишләр. Нәһәјәт, 223-чү (837—838) илә гәдәр бөјүк вә узунсүрән бир гијама игдам етмишләр. Онларын бу сон гијамы ијирми ил давам етмишдир.

Хүррәмиләр һәрәкатынын сону

Хүррәмиләр һәрәкатынын сону дүзкүн сурәтдә мә'лум дејилдир. Сөз јох ки, Бабәк өләјдән вә Азәрбајчанда онун тәшкилаты позулдуґдан сонра онлар бүсбүтүн јох олмамышлар. Бәлкә сонралар белә һәрдән бир гијамлар етмишләр. Белә ки, Васиг Биллаһ (227—232—841/42—846/47) заманында бир дәфә чыхыш етмишләр. Низам-әл-Мүлк бу хусусда «Сиясәтнамә»дә јазыр: «Васиг заманында чәми бир дәфә үсјан етдиләр. Хүррәмиләр Исфәһан наһијәсиндә пис ишләр көрдүләр. 300-чү (912—913) иләдәк үсјан едәрәк, Исфәһан дағларында јашајырдылар, кәндләри талајыб, гоча, чаван, гадын вә ушағлары өлдүрүрдүләр. Беләликлә, онларын фитнәси 30 илдән артыґ давам етди. Неч бир орду онларын өһдәсиндән кәлә билмирди, чүнки мөһкәм јерләрдә јашајырдылар. Ахырда мәғлуб олдулар, башлары Исфәһанда дара чәкилд. Белә бир гәләбәдән сонра бүтүн ислам шөһәрләринә мөктуб јаздылар. Намысыны көстәрсәк узун чәкәр. Батиниләрин нәләр етдијини билмәк истәјәнләр «Тарихи Тәбәри» вә «Тарихи Исфәһан»а мурачиәт етсинләр».

Бурадан ајдын олур ки, Бабәкин өлдүрүлмәсиндән 70 илдән артыґ бир мүддәт кечдикдән сонра белә, јә'ни 300-чү (912—913) илләрәдәк Иранда бу бөјүк халґ һәрәкаты давам етмиш вә хүррәмиләр, јухарыда гејд олундуґу кими, VI әсрин орталарына гәдәр Азәрбајчанда олмушлар. Онларын бу арада етдикләри икинчи мүһүм гијам VI әсрин әввәлләриндә олмушдур. Чүнки Мәһәмәд Үвфи «Чаваме-әл-һекајәт» адлы әсәриндә Мүстәршид-биллаһын заманында (512—529) = (1118/19—1134/35) баш верән хүррәмдинләр үсјанына ишарә едәрәк јазыр: «Мүстәршидин заманында хүррәмиләрдән бир дәстә Азәрбајчанда јашајараґ фитнәкарлыґ едирди. Мүстәршид бунлара гаршы мүгәддәс мүһарибә апармаґ вә фитнәләринин көкүнү кәсмәк мәгсәдилә мүнтәзәм орду кетүрүб, Азәрбајчана һәрәкәт етди. Кафирләрдән бир дәстә она һүчум етдиләр, ону тутуб бычагладылар вә өлдүрдүләр. 529-чу (1134—1135) ил эилгәдә ајынын 17-дә, чүмә ахшамы онун һәјатынын бајрағы јыхылды вә буна көрә бүтүн дөвләт адамлары ган ағладылар. О, 17 ил 6 ај 20 күн хәлифәлик етди. О, 436-чы (1044—1045) илдә шәввал ајынын 17-дә, базар ертәси хәлифәлик тахтына чыхмышды».

Бу һадисәдән бәһс едерәк Мәһәммәд Үвфинин бурахдығы же- канә сәһв ондан ибарәтдир ки, о, Үвфинин дедији кими, 436-чы (1044—1045) илдә, шәввал ајынын 17-дә, базар ертәси күнү јох, 512-чи (1118—1119) илдә рәбиүссани ајынын 16-да тахта чыхмыш- дыр.

Бундан әлавә, әкәр о 436-чы (1044—1045) илдә тахта чыхыб вә 529-чу (1134—1135) илдә өлдүрүлсәјди, о һалда 73 ил хәлифә- лик етмиш олурду. һалбуки Үвфи өзү јазыр: «17 ил 6 ај 20 күн хәлифәлик етмишдир. Бу һесабла, о, 512-чи (1118—1119) илдә тах- та чыхмыш олмалыдыр. О, бүтүн е'тибарлы мәнбәләрин көстәр- дији кими 512-чи (1118—1119) илдә рәбиүссани ајынын 16-да тах- та чыхмыш вә 529-чу (1134—1135) илдә зилгәдә ајынын 17-дә өл- мүшдүр. Беләликлә, о, дүз 17 ил 7 ај вә 1 күн хәлифәлик етмиш- дир».

Хүррәмдинләр

Бир сыра тарихчиләр «хүррәми», «хүррәмдини» вә «хүррәмдин- ләр» сөзләрини јанлыш баша дүшмүш вә бу сөзләри ишләдәркән јалныз Бабәкни изи илә кедәнләри нәзәрдә тутмушлар. һалбуки аңлашылдығына көрә, «хүррәми» ја «хүррәмдин» ады Иранда II әсрдә мејдана кәлмиш олан јени динни тәрәфдарларына верил- миш үмуми бир аддыр. Ола билсин ки, сасаниләр заманындан бә- ри Иранын учгар һаһијәләриндә, Иранын мәркәзн, гәрби вә шимал- гәрби дағларында кизли јашајан вә јалныз бу заманда өз дин- ләрини ашкар чыхара билән Сасани дөврү мәздәкиләринин хә- ләфләрини ислам дөврүндә бу адла чағырырмышлар. һәм дә ола биләр ки, онлар Мәздәк дининдә бә'зи дәјишикликләр әмәлә кә- тирдикләриндән өзләри үчүн јени ад сечмиш вә бу јени мәзнәбә «хүррәмдин» ады гојмушлар, һәмчинин нәзәрә белә кәлир ки, «хүррәмдин» тәркиби Зәрдүшт дини һаггында дејилән «бей-дин» тәркибиндән тәглид едилмишдир.

Бә'зиләринин фикринчә, «хүррәмдин» истилаһынын мејдана кәлмәсинин сәбәби будур ки, онлар куја бүтүн ләззәтләри һалал билирмишләр Лакин бу да мұхалифләрин онлара атдығлары бир чох бөһтан вә ифтиралардан биридир.

Бә'зи сәнәдләрдә исмаилиләр батиниләр (тајфасындан) һесаб олундуғу кими, хүррәмдинләрә дә батиниләр вә ја батинијә ады верилмишдир.

«Батини» сөзү, мә'насындан аңлашылдығы кими, өз нәзәријә- сини кизли олараг пәрдә алтында сахлајан вә ону дүшмәнин гор- хусундан ачыг сурәтдә тәблиғ едә билмәјән һәр бир фиргәјә вери- лән үмуми истилаһдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу истилаһы о фиргәләрин мұхалифләри ишләтмишләр.

Мүәллифләрдән бә'зиси «хүррәмиләри» «ибаһијә» гәбилиндән

һесаһ етмишләр, бу да јенә һаман мұхалифләрин ишләтдикләри бейһанлы сөзләрдән биридир. Чүнки онлар белә куман едирдиләр ки, хүррәмиләр һәр шеји өзләринә һалал билирләр вә буна көрә дә онлара «ибаһијјә» вә фарсча «ибаһәтијјан» адыны вермишдиләр.

Хүррәмиләр ики дәстәјә бөлүнүрдүләр: биринчиси, «чавиданиләр» вә ја «чавиданијјә»дир ки, она мәнсуб оланлар Бабәкин сәләфи һесаһ олуған Шәһрәкин оглу Чавиданын тәрәфдарлары идиләр, икинчиси исә Бабәкин тәрәфдарлары олан бабәкиләр вә ја бабәкијјәләр иди. Гәтијјәтлә демәк олар ки, хүррәмиләр мәсләки вә онун тәфәррүаты барәдә бизә дүзкүн мә'лумат кәлиб чатмамышдыр, әкәр дини китаблары вармышса, мөһв олуб кетмишдир. Онларын һаггында билдиримиз шеј јалныз тарихчиләрин вә халқларын китаб вә әсәрләриндә гәрәз вә бейһанла долу олан гыса мә'луматлардан ибарәтдир. Һәтта бу јазыларын өзүндә белә, долашыгыг вардыр. Белә ки, бә'зиләри онлары мәздәкиләрдән, бә'зиси исә немани вә батиниләрдән һесаһ етмиш, бир гисми дә Обу-Мүслүм Хорасаннын тәрәфдарлары сајылан Мүслүмијјә вә Обу мүслүмијјә тәриғәтинин бир шә'беси кими гејд етмишләр. Һәтта бир паралары онлары ибаһијјә суфиләри адландырыб көстәрмишләр ки, онлар тәнәсүх (метемпсихоз) нәзәријјәси тәрәфдарыдыр. Ислам дининдә гадаган олуңмуш ишләри, Һәтта мәһрәмләрдә евләнмәји һалал билирләр. Бә'зиләри дә онларын гуллат ја сәлијә (ифратчылар) сырасына даһил етмишләр.

Амма бу дејилән сөзләрин ичәрисиндә һәгигәтә бәнзәр бир шеј варса, о да бундан ибарәтдир ки, онлар тәнәсүхә вә ја руһларын гајытмасы нәзәријјәсинә ишәнирдиләр. Мәздәкиләр кими бир пара шејләрин үмумиләшдирилмәсини ләзым вә һалал билирдиләр. Ејни заманда дин вә мәсләкләрини јәјмәг үчүн адам өлдүрмөкдән, ган төкмәкдән чәкинмәздиләр. Өз дүшмәнләринә вә мұхалифләринә рәһм етмәздиләр. Хүсусилә әрәбләрин вә әрәб дининин гәти дүшмәни идиләр. Буна көрә дә онлар Горган вә Тәбәристандакы мұһәммирә вә ја «гызыл бәјраглылар», Маверәүннәһрдәки мүбәјјисә, јахул «капалтарлылар» вә мугһилләр, јәһни гәһәткарларла һәмәгидә вә һәһрәј олушлар. Ола билсин ки, онларын арасында, хүсусилә Азәрбајҗандакы хүррәмдинләрин башчысы Бабәк илә Тәбәристан гызылбәјраглыларынын башчысы Гарунун оглу Мәзјар арасында иттифак вә бирлик вармыш.

Бүтүн шуубијјә, хүсусилә неманијјәнин амансыз дүшмәни олан хүррәмдинләрин әгидәләри һаггында Низам-әл-Мүлк «Слијә-сәтнамә»дә јазыр: «Онларын дини гајдалары исә беләдир: онлар чан әзијјәт вермәји бир јана туллајыб, шәһәти, јәһни намазы, оручу, һәччи вә зәкаты рәдд едирләр. Шәрабы, башгаларынын малыны вә галыныны өзләри үчүн һалал билирләр. Дини вәзифәләрә јахын дурмазлар. Мәчлис гуруб јығынчаг чағырдыгда, һәр шејдән

эввэл, Эбу Мүслүмүн өлдүрүлмөсү мүнәсипәтилә тәссүф едәрәк, оңу өлдүрөнә ләнәт јағдырырлар. Мейди Фирузә вә Эбу Мүслүмүн гыз нәвәси. Фатимәнин оғлу һаруна дуа охујурлар. Она биликли ушаг вә әрәбчә «әл-фәти-әл-алим» (кәнч алим) дејирләр. Бурадан мә'лум олур ки, истәр Мәздәкин, истәрсә хүррәмдинләрин вә батиниләрин дини вә мәсләки бирдир вә онларын јекәнә арзулары исламы мәһв етмәкдән ибарәтдир. Халгы өз тәрәфләринә чәлб етмәк үчүн эввәлчә, өзләрини доғру, пәһризкар вә пейғәмбәрин өвләдыни севән адамлар кими көстәрирләр. Елә ки, күчләндиләр, Мәһәммәд үммәтини мәһв етмәјә вә дининә зәрәр вермәјә чалышырлар. Кафирлр бу тајфаја нисбәтән мүсәлманлара даһа рәһм-лидирләр. Биз онларын һал вә һәрәкәтинә аид олан бу гәдәр сөзү јалныз ибрәт үчүн јаздыг. Онлар саман алтындан су јеридәндир-ләр. һәр кәс онларын дәвәтини гәбул етсә, она өзләри кими тәрбијә (көмәк) едирләр. Бүтүн дүнја худаваиди-аләмидир. Бу кафирләр халгы мал-дөвләт јығмаға тәһрик едирләр. Көмәјә мүстәһәгг оланларын вар јохуну алырлар вә елә көстәрирләр ки, куја бу, онлар үчүн артыг имиш. Этәкдән кәсиб гола тикмәклә көјнәк олмас. Бунларын мәзһәбиндән бу гәдәр данышмагдан мәгсәдимиз һамыја мә'лум етмәкдир ки, о чамаат нә һарамзадә итләрмиш вә нә ишин саһиби имишләр. Бејүк вә уча аллаһ бүтүн мүсәлманлары онларын бәла вә шәрриндән сахласын вә һамыны онларын јарамаз сөпәтиндән горусун!».

Әбүлфәрәч Човзи «Нәгд-әл-елим вә-л-үләма ов тәлбисин иблисин» адлы әсәриндә бу адамлар һаггында бәлә дејир: «хүррәмијан» вә «хүррәм» јабанчы сөздүр. О, инсаны чәзб едән ләззәтли вә мараглы шејләр һаггында ишләдиләр. Бу сөзүн мә'насы инсанын һәр нөв ләззәтә ујмасы вә шәһвәт душкүнү олмасы, һабелә чәмијјәт-дә әхлаг гәјдалары, дини ганунлары ортадан галдырмаг демәкдир. Бу ад бир ләгәб олараг мәздәкиләрә верилмишди. Мәздәкиләр исә Губад дөврүндә мејдана кәлмиш мәчуслар иди ки, мәһрәм гадыңлары вә һәр бир һарам иши өзләри үчүн һалал биләрдиләр. Хүррәмиләрин иши илә бу мәзһәбин мәрамы арасында, бир сыра мәсәләләрдән башга, ујғунлуг олдуғуна кәрә онлара бу ады вермишләр».

Әш'әриләрин мәшһур рәһбәри олан Имам Әбүлһәсән Әш'әри «Мәгалат-әл-исламијин вә ихтилаф-әл-мүсәллин» адлы китабында јазыр: «Бә'зиләри дејирләр ки, баш имамлар мә'чүзәләрдән хәбәрлардырлар: онларын јанына (куја) көјдән мәләкләр ениб кәл-лр. Бу исә рафизи тәриғәтинә мәнсуб бир дәстәнин сөзүдүр. һәт-та онлардан бә'зиси бу хүсусда иши бир јерә чатдырмышлар ки, дејирләр шәриәт ганунларыны позуб ләғв етмәк мүмкүндүр. Бу дәстәјә мәнсуб олан хүррәмдинләр о јерә кәлиб чатдылар ки, де-диләр Мәһәммәд пейғәмбәрдән (аллаһын она саламы олсун) сонра јенә дә пейғәмбәрләр кәләчәк вә онларын арды кәснләмәјәчәкдир».

Әбул-Мүзәффәри Исфәрајини «Әт-тәбсир фи-д-дин вә тәмјиз-әл-фиргәт-әл-начијјети ән әл-фирәг-ил-һаликин» адлы китабынын бир јериндә дејир: «хүррәмиләр ики дәстәјә бөлүнүрләр: онлардан бири ислам дәвләтиндән габаг јашамыш мәздәкиләрдир ки, һарам ишләри һалал билирдиләр вә дејирдиләр ки, гадынлара вә мал-дәвләтә һамы шәриkdir. Әнуширәван өз падшаһлығы дәврүндә онлары өлдүрдү. Икинчи дәстә ислам дәврүндә мејдана кәлмиш хүррәмиләрдир ки, бунлара да бабәкиләр вә мазјарлылар ки... мүһәммирә ады вердиләр. Лакин бабәкиләр Бабәк хүррәминин тәрәфдарлары идиләр. О, Азәрбајчанда мејдана кәлмишди вә тәрәфдарлары олдугча чох иди. О, һарам едилмиш бүтүн ишләри һалал билирди. О, ијирми ич әрсикдә Бәни Аббасын гошунундан чохлу адам гырды вә нәһајәт, тардашы илә бирликдә тутулуб Мө'тәсим Заманы Сүррә-мәнрәда (Самирәдә) дара чәкилди. Мазјариләр исә Мазјарын тәрәфдарлары иди. Мәзјар да халгын мүһәммерә дининә чағырырды. Тәбәристанын дағлы јерләриндә бир чохлары она тәрәфдар чыхдылар. Горгандакы Мүһәммирә көрпүсү дә онлардан галмышдыр. Мазјар да Мө'тәсимин заманында тутулду вә Самирәдә Бабәк хүррәми илә үзбәүз дара чәкилди. Бу дағларда јашајан бабәкиләр мүәјјән бир кечәдә бир јерә топлашараг, шәраб ичмәјә, маһны охумаға вә бу кими ејшишрәтлә мәшғул олулар. Сонра, кишиләрдән вә гадынлардан ибарәт олан бу јығынчагларда ишығы сөндүрүр вә әлләринә кечән гадынларла отурур вә јахынлыг едирләр. Бу хүррәмиләр иддиә едирләр ки, гәдим заманларда онларын Шәрвин адлы бир шаһлары вармыш. Онлар Шәрвини нејгәмбәрләрдән дә үстүн тутурлар. Бунлар бә'зән өлүләринә ағладылары заман ону јад едәр вә ағларлар».

Башга бир јердә дејир: «Тарихчиләр кәстәрир ки, батиниләр Мө'мун заманында тәблиғата башладылар вә онларын мәрамы Мө'тәсим заманында чох јайылды. Мө'тәсимин адамларындан Әфшин адлы бир нәфәр онларын дә'вәтини гәбул етди вә буна көрә дә о, Бабәк хүррәми илә јахшы рафтар едирди. Бунун нәтичәсиндә ислам гошунунун бир һиссәси мәғлүб олду. Нәһајәт, Будүләф Ичли илә Абдуллаһ ибн-Таһирин сәркәрдәләри бирләшәрәк Бабәк хүррәмини мәғлүб едиләр; ону тутуб 223-чү (837—838) илдә Сүррә-мәнрәа шәһәриндә дара чәкидиләр».

Имам Фәхри Рази «Етигадату фирәг-ил-мүслимин вә-л-мүшрикин» адлы китабында јазыр: «Бабәкиләр Бабәкин тәрәфдарлары идиләр. Бабәкин өзү исә азәрбајчанлы иди. Онун гүдрәти узун мүддәт артмагда иди. О, күфрүн јолуну ачды. Бир чох адам онун башына топланды. Бу иш исә Мө'тәсимин заманында олду. Бир чох шиддәтли вурушмалардан сонра ону тутдулар вә беләликлә дә онун баласы арадан галдырылды».

Сејид Мүртәза ибн-Дан Нәсән Рази «Тәбсирәт-әл-әвам фи мә'

рифәти мегалат-эл-энам» адлы китабында Әбу Мүслүмијјә фиргә-
ләри һаггында белә јазыр: «Онларын икинчи бир фиргәсинин ады
Ризамијјә иди. Онлар дејирдиләр ки, Мәһәмәд ибн-Әли өз оғлу
Ибраһимә вәсијјәт етди ки, Әбу Мүслүм гијам етдикдә онунла
олсун. Әбу Мүслүм исә чалышырды ки, она гошулсун. Онлар де-
јирдиләр ки, Әбу Мүслим дәлилләр вә мө'чүзәләр саһибидир
Бу тајфаја хүррәмијә дә дејирләр. Онлар өлкәнин һәр је-
ринә јайылмышдыр. Онларын сәләфи вә башчылары Ризам ад-
лы бир шәхс иди. Буна көрә дә онлары ризамијјә адландырырлар.
Әл-Мүгәннә дә бунлардан иди. О, иддиә едирди ки, Әбу Мүслү-
мүн руһу онун бәдәнинә кечмишдир, о, аллаһдыр. О, өз иддиәсына
Мавәрауннәһрдә, Кәш шәһәриндә башламышдыр».

Башга бир јердә (һәмни мүәллиф) дејир: «Бил ки, бу халгы һәр
јердә бир адла чағырырлар. Онлара Исфәһан вә онун һаһијәләрин-
дә хүррәмијә, Гәзвин вә Рејдә мәздәки вә сүмбади, Маһејндә мүһәм-
мирә, Азәрбајчанда говлијјә, Орта Асијадә исә муғлар дејирләр».

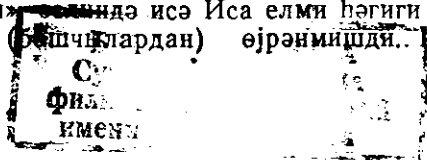
Маһејн дедикдә хәлифәләр заманындакы (гәдим) Иранын гәр-
биндә јерләшән ики һаһијә нәзәрдә тутулур. Бу һаһијәләрдән би-
ринә Маһкуфә дејәрдиләр. Онун ики игәмәткаһы (мәркәзи шәһәри)
вар иди—Кирманшаһ вә Динәвар. Һаһијәләрдән икинчисинин ады
Маһбәсрә иди. Онун исә һакимнишин шәһәрләри Нәһавәнд вә Бру-
чирд иди. Бурада тәсниә—һикилик шәклчиндә ишләдилмиш «маһ»
сөзү «мад» сөзүнүн јени вариантыдыр. «Мад» исә вәтәнимизин илк
дөврләриндә јашамыш олан ики бөјүк иранлы гәбиләләриндән би-
ринин адыдыр.

Бундан сонра мүәллиф дејир: «Исмаилләрә батинијјә, гәрә-
митә, хүррәмијјә, сәб'ијјә, бабәк'ијјә вә мүһәммирә дә дејирләр.
Батинијјә адланмаларынын сәбәби будур ки, онларын фикринчә,
гур'анын вә Мәһәмәдә аид һәдисләрин заһири вә батини мә-
налары вардыр. Заһир габыг, батин исә онун мәғзи демәкдир, ба-
дамын габығы вә ичи кими. Бу фикри ирәли сүрәкләр ашағыдакы
ајәни әлдә әсас тутурлар:

لهباب باطنه فيه اترحمة و ظاهره من قبله العذاب.

Јә'ни «Онун бир гапысы вар ки, батининдә (ичәрисиндә) мәр-
һәмәт вар, амма заһири әзаба (әзијјәтә) тәрәф ачылыр». Онларын
дедикләринә көрә, аллаһ нә вардыр, нә јох, нә диридир, нә дә, өлү
нә гадирдир, нә ачиз, нә алимдир, нә чаһил, нә диллидир нә дилсиз,
нә көзү вардыр, нә дә кордур, нә ешидир вә нә дә кардыр. Онлар
аллаһын бүтүн хүсусијјәтләрини бу нөгтеји-нәзәрдән изаһ едирләр.

Дејирләр ки, аллаһы анчаг һәгиги бир мүәллимин сөзү илә
танымаг олар. Јенә дејирләр ки, Иса нәччар Јусифин оғлу иди:
һәрчәнд гур'анда дејилир ки, «Исанын атасы јох иди ки, ондан
тә'лим ала билсин» әһәлиндә исә Иса елми һәгиги мүәллимдән де-
јил, нәгибләрдән (башчылардан) өјрәнишди. Исанын өлүләри

дириштмек мәсələсинин мәнасы будур ки о, халгын колуну елмин васитәсилә дирилдир, онлары руһландырыр, доғру жола дә'вәт едирди. Беләликлә, онлар белә сөзләрлә бүтүн дини гануулары—шәриәти ләғв етмәк истәјирдиләр. Онларын фикринчә, заһири дини вәзифәләри јәриңә јетирмәк халг үчүн һеч дә ваһиб дејилдир; моһакана (башчы) адланан адама итаәт етмәк, намаз гылмағ демәкдир; сәһни вә сәһнынын еһтијачындаи артығ галаи һәр шеји она (моһлаја) вермәк—зәкат вермәк демәкдир, халгы башчылары итаәт етмәјә чағырмағ—учадаи намаз гылмағ демәкдир. Моһаканынын кәрдүјү ишләр гаршысында сузмағ, онун ејбини тутмамағ—оруч тутмағ демәкдир. О, наләјиг ишләр көрсә дә, ону дүжкүн билмәли вә һеч вахт етираз етмәмәлисән. Бир сөзлә, она о дәрәчәдә итаәт етмәлисән ки, әкәр «кәл» десе, дәрһал тәрәддүд етмәдән өзүнү өлдүрмәлисән. Онларын дедикләринә көрә, һәччә кетмәк—имамын јарыма кетмәк демәкдир. Имканы олан һәр бир шәхс мүтләғ онун хидмәтинә кетмәли вә ону көрмәлидир. Онлар бүтүн һарам сајылан шејләри һалал билирләр вә дејирләр ки һарам елә бир тајфадыр ки, она гаршы көрәк дүшмәнчилик едәсән, она һифрәт бәсләјиб ләһиәт охујасан. Онларын дедикләринә көрә, дини фәризәләр (вәзифәләр) ондан ябарәтдир ки, дост билдијин бир халг илә јахшы рәғтар едәсән.

Дејирләр: **اللهان للانسان كفر** (шејтан инсанын ән гәддар дүшмәнидир) әјсиндәки шејтан—Өмәр, инсан исә Әбу-Бәкрдир. Онлар дејирләр ки, гур'анын һәр һансы бир әјсиндә Өмәр, Фир'он вә һаманын ады чәкилирсә, орада Фир'ондан мөгсәд Өмәр, һамандан исә Әбу-Бәкрдир.

Беләликлә, онлар бүтүн гур'аны вә пејғәмбәр һағгында олан һәдисләрин һамысыны бу тәрздә тәфсир едирләр. Гүррәмидинијјә дә бу тајфаја мәнсубдур. Бу халг Азәрбајҗан өлкәсинин Бәз адланан дағлыг һәбијәсиндә јашајыр. Онлар дејирләр ки, исламдан әввал Шәрһин адли бир һәкмдар өзүнү пејғәмбәр с'лан етди. О, Моһәммәддән вә бүтүн башға пејғәмбәрләрдән фәзиләтли вә үстүн или. Онларын дедијинә көрә, вүзү¹—тә'сис етдикләри динин әса-лыдыр; намаз—фәсаһәтли натиг демәкдир; дан²—кәзәл вә уча бојлу олмалыдыр ки, халгы онларын дининә чағыра билсин (Аллаһын дедији **تؤمنون عن الفحشاء والمنكر** (салават асин вә (аллаһын) инкар едәнләрә гадағандыр) ајә үчүн елә бир натиг ләғымдыр ки, салаваты халға гадаған едә билсин, чүнки салават әмәлин заһиридир вә әмәли гадаған етмәк тәсәввүрә кәләп шеј дејил, бәлкә бу әмәли тутан адама һәј тәләб етмәк олар».

Бу сөзләрдән сонра башға бир јердә јазыр: «Бабәјијә—Бабә»

¹ Вүзү—дәстәмаз.

² Дан—дуа едән, хүтбә охујан.